

ZADARSKA PRIMALJSKA ŠKOLA OD NJEZINA OSNUTKA 1820. DO ZATVARANJA 1918. GODINE

MIDWIFERY SCHOOL IN ZADAR FROM FOUNDATION IN 1820 TO THE CLOSEDOWN IN 1918

Mirko Jamnicki Dojmi¹

SUMMARY

The Zadar Midwifery School was founded in 1820 and started teaching in 1821, that is, as many as 56 years before the Midwifery School in Zagreb. Credits for this early start go to Dr Andrija Moseg, Dalmatian protomedico (chief physician). Before the establishment of this remarkable medical and educational institution there was only one trained midwife in the region. The education of midwives in the Zadar School was based on a textbook Sanitary Standards written by Dr Gerhard van Swieten, health and social reformer in the Habsburgs Monarchy. Until 1918, the School had trained more than 1100 nurses. This evidences how serious and efficient the School was, even though the working conditions were not always favourable, mainly because many of the students were illiterate and poorly educated. A number of remarkable physicians taught the theory and practice of midwifery, and the principals were mostly the protomedicos of Dalmatia or regional sanitary officials. Their knowledge, supervision and teaching ardour maintained the School's high reputation for many decades. The School closed down with the arrival of the Italian army in Zadar in 1918 and remained closed for thirty years to follow.

Key words: history of medicine, 19th century, 20th century, midwifery school, midwifery teachers, students, midwifery textbooks, Croatia, Zadar

¹ Medicinska škola Ante Kuzmanića, Zadar. Adresa za dopisivanje: Mirko Jamnicki Dojmi, dr. med., B. Karnarutića 6, 23000 Zadar; E-mail: mirko-jamnicki-dojmi@zadar.net

U bogatoj medicinskoj povijesti i tradiciji Zadra posebno mjesto imaju neki datumi koji mu osiguravaju primat na tlu Hrvatske. U Zadru se tako, još daleke 559. godine, otvara prvi hospital - ksenodohij; za vrijeme francuske uprave 1806.–1811. otvara se prvi studij medicinskih znanosti na ovim prostorima; u zadarskoj bolnici primijenjena je prva eter-narkoza 11. ožujka 1847., nedugo nakon njezina otkrića u Bostonu, i utemeljena je prva organizacija Crvenog križa u Hrvatskoj, 22. listopada 1878.

Ove godine navršilo se 185 godina od osnutka Primaljske škole u Zadru, a u studenom godine 2006., obilježiti će se jubilej 185. obljetnice početka rada te iste škole koja je danas – u skladu s polivalentnim zdravstvenim kadrom koji školuje – prerasla u Medicinsku školu.

U proteklih 185. godina Zadar – u kojemu su se povijesne silnice iznimno snažno prelamale – i njegova Primaljska škola bili su sudbinski povezani. Liječnici koji su već u prošlom stoljeću korespondirali s europskim dosezima na zdravstvenom polju, bili su izvrsni odgajatelji brojnih naraštaja primalja koje do danas ukupno čine impozantan korpus od preko 2000 školovanih djelatnica. Da nije bilo nesretnoga *rapallskog intermezza*, kada je Zadar otrgnut od matice zemlje i neprirodno pripojen Italiji, taj bi broj bio još veći, a zdravstveno-demografski učinak za hrvatski narod bolji i sretniji. Bez obzira na neslavni prekid koji je potrajao čitavih trideset godina (1918.–1948.), škola je u dugom vremenskom tijeku iznjedrila onaj specifičan kadar požrtvovnog medicinskog osoblja koji je po prirodi svoga plemenitog zvanja prvim sudionikom rađanja novih generacija, simbolom radosti i života. Zasigurno je taj kadar medicinskih djelatnica znatno utjecao na smanjenje visoke smrtnosti roditelja i novorođenčadi koji je vladao u doba prije otvaranja škole, umanjujući tako i posljedice za zdravlje djece i roditelja zbog nestručno obavljenih porođaja kojima su dalmatinske žene bile prepuštene prije pojave školovanih primalja.

KRATKE POVIJESNE NAPOMENE

Od najstarijih vremena žena je trebala pomoć pri porođaju. Pa i sama riječ porodništvo – na latinskom *obstetritio* – to kazuje, jer *obsto* znači: pokraj stojim. U slobodnijem prijevodu dakle: stojim kraj žene koja rađa i pomažem joj. Uspravnim čovjekovim stavom i razvojem mozga, porođaj je postao delikatan događaj. Stoga se mora odvijati prema pravilima porođajnog mehanizma i uvijek predstavlja stanovit rizik. U početku pomoć pri porođaju, po načelu solidarnosti, pružaju uglavnom žene, ali u slučajevima kada je potrebna veća snaga, u pomoć priskaču i muškarci.

Pomoć pri porođaju u drevnim uljudbama, osim svrshodnih radnji, uključuje i radnje koje se temelje na mističkim vjerovanjima. Tako je pronađena plastika iz kamenog doba koja prikazuje kako jelen prekoračuje trudnicu ili roditelju koja leži na tlu. Vjerojatno se radilo o predodžbi da jelen svoju snagu odašilje iscrpljenoj trudnici i tako joj pomaže da rodi. To se kao običaj zadržalo do danas kod nekih naroda pa muž prekoračuje roditelju ako joj trudovi oslabe.

Povijesno gledajući, velik korak naprijed u razvoju porodništva donosi naučavanje starih Grka, a osobito su važni doprinosi aleksandrijske škole. Grčki liječnik Herofil prvi opisuje ovarije i tube, a pokrete plodova ne objašnjava djelovanjem pneume, već drži da su posljedicom živčane aktivnosti. Herofil poznaje i tijesnu zdjelicu i atoniju maternice. Bio je vješt i odvažan praktičar, a napisao je i udžbenik za primalje. Najveći grčki porodničar bio je Soran iz Efeza koji je djelovao u Rimu [1]. U staroj Grčkoj i Rimu zanimanje primalje bilo je na cijeni. Prisjetimo se Sokratove majke Fenarete koja je bila primalja, a sam je Sokrat svoju metodu poučavanja nazvao majeutika – što znači primaljsko umijeće, u kojem se u planski vođenom razgovoru dolazi do ispravnih zaključaka, baš kao što se u stručno vođenom porođaju na svijet iznosi živo i neozlijeđeno dijete. Grčka primalja Metrodora napisala je posebnu raspravu o ženskim bolestima. Kod nas je u Solinu nađen nadgrobni natpis primalje Elije Sotere iz I. stoljeća [2].

U općem zastoju znanosti u srednjem vijeku, svijetla je točka jedino znamenita medicinska škola u Salernu (IX. st.) gdje glasovita *Mulier Salernitana Trotula* osniva primaljsku školu u kojoj sama podučava buduće primalje te piše i objavljuje stručna djela. Novi zamah porodništva smješta se u Pariz šesnaestoga stoljeća gdje se tamošnje primalje staleški organiziraju te osnivaju rođilište i školu. Istaknuta primalja *Louise Bourgeois* uvodi redovitu obuku i polaganje ispita za pitomice škole. Njezinim putem nastavlja njezina kći i brojne im učenice.

Položaj žene u društvu toga doba bio je nezavidan. S jedne strane žena djeluje na područjima koja su joj tradicionalno bliska: pruža pomoć pri porođaju, podiže i njeguje djecu i bolesnike, ali s druge strane bitno je zakinuta jer joj nije omogućen pristup ni općem ni stručnom obrazovanju. Stručno se mogla donekle obrazovati samo ako ju je netko podržavao, ali gotovo nikada tako kao što je to bilo omogućeno muškarcu. Držalo se i da je primaljski poziv nedostojan za muškarce, pa su u nekim dijelovima Europe muškarce čak kažnjavali za takvu djelatnost. Ipak muškarac pomaže u slučajevima kada je za to bila potrebna veća fizička snaga.

U Njemačkoj prvu katedru za primaljstvo osniva Johann Georg Roederer u Goettingenu 1751. godine.

U Habsburškoj Monarhiji javno zdravstvo doživljava svojevrsan preporod dolaskom istaknutog zdravstvenog i socijalnog reformatora Gerharda van Swieten (1700.–1772). Njegov zdravstveni zakon – *Constitutio normativa rei sanitatis* protezao se na sve habsburške zemlje, pa tako i na Sloveniju i Hrvatsku. U njemu je dana dolična pozornost i školovanju i radu primalja. Zdravstveni normativ je tako, između ostalog, propisivao da svaka primalja mora položiti ispit pred županijskim liječnikom i potom ishoditi dozvolu za rad od županije kojoj pripada. Bilo je to doba prosvijećenog apsolutizma i van Swieten u tom duhu osniva znamenitu “bečku medicinsku školu”, a primaljsku školu u Beču otvara 1754. godine. U Ljubljani i Celovcu babičke škole otvaraju se istodobno kada i škola u Beču, dok se u Trstu babička škola otvara 1816. godine. U Zadru, kao što smo već rekli, babička škola osniva se daleke 1820. [1], a s radom počinje godinu dana poslije, dok se u Zagrebu Zemaljsko primaljsko učilište otvara 1877., ponajviše zaslugom agilnog liječnika Ante Schwarzera.

Prvi udžbenik iz primaljstva koji je objavljen u Hrvatskoj – *Kratek navuk od meštrije pupkorezne* – napisao je godine 1777. belgijski Luksemburžanin Ivan Krstitelj Lalangue, varaždinski fizik i pionir zdravstvenog prosvjetiteljstva i medicinske književnosti u Hrvatskoj.

Treba pripomenuti da je u Rijeci već godine 1786. osnovana babička škola. No ona nije odgovarala van Swietenovu zdravstvenom normativu, nije bila državna škola, već općinska, a i prekinula je s radom nekoliko godina nakon što je utemeljena (1799.) – stoga se Babička škola u Zadru doista može smatrati najstarijim državnim primaljskim učilištem u Hrvatskoj [3]. Ne manje važno je to što se na zadarskoj Primaljskoj školi od samog početka predavalo na hrvatskom, iako je uredovni jezik bio talijanski.

PRILIKE U DALMACIJI UOČI OTVARANJA PRIMALJSKE ŠKOLE

Nakon kratkotrajne francuske uprave (1806.–1813.) u drugom desetljeću XIX. stoljeća, Dalmacija po drugi put dolazi pod vlast Austrije. Iako je francuska uprava nastojala unaprijediti stanje u pokrajini, primjerice podizanjem škola i izgradnjom cesta, razdoblje od osam godina bilo je prekratko za neki osjetni socijalno-ekonomski i kulturno-tehnički boljitak. Gospodarski je Dalmacija bila gotovo na dnu, narod više gladan nego sit i u svakom pogledu zapušten. Hrvatski građanski stalež u Dalmaciji u

takvim okolnostima nije ni postojao. Osim što je velik postotak pučanstva bio nepismen, Austrija je namjerno nametala talijanski jezik kako bi hrvatski puk lakše držala u podređenom položaju i tako što dulje odložila početak narodnog samoosvještenja. To je doba Metternichova reakcionarnog upravljanja temeljenog na policijskoj cenzuri, špijunaži i neviđenoj represiji za svaki pokušaj pobune. Stoga društveni i kulturno-politički život autohtonoga stanovništva nije ni postojao: dalmatinska Hrvatska je u svakom smislu vegetirala [4].

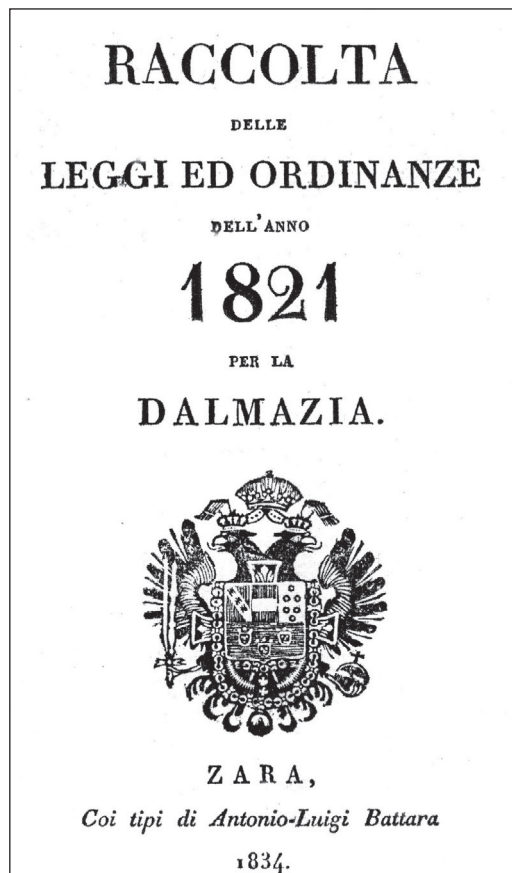
OSNUTAK I RAD ŠKOLE

U to vrijeme kada su u Dalmaciji socijalno-ekonomske prilike bile vrlo teške, morbiditet i mortalitet stanovništva zasigurno je bio vrlo visok, posebice smrtnost roditelja i novorođenčadi zbog nedostatka stručne pomoći pri porođaju i babinjama. Ti važni javno-zdravstveni i vitalno-statistički parametri u to se doba u nas još sustavno nisu bilježili, ali znamo npr. da je nepuno stoljeće nakon toga, dakle početkom XX. stoljeća, smrtnost dojenčadi iznosila skoro jednu trećinu ukupnog mortaliteta, a od 0 do 5 godina umiralo je 35–51% djece!

Tadašnji državni savjetnik i protomedik Dalmacije dr. Andrija Mosestig jasno uviđa da se nešto hitno mora poduzeti kako bi se ovo očajno stanje popravilo. Stoga prvi pokreće pitanje osnutka babičke škole za pokrajinu Dalmaciju, koja bi bila smještena u Zadru. U tu svrhu 14. veljače 1818. vlastima u Beču dostavlja dopis u kojem se detaljno i stručno obrazlaže potreba za žurnim otvaranjem primaljske škole [5].

U cijeloj pokrajini Dalmaciji u to je vrijeme postojala samo jedna školovana primalja koja je živjela i radila u Kotoru. Žene diljem Dalmacije rađale su djecu bez stručne pomoći, uz asistenciju starijih žena ili neobrazovanih i praznovjernih nadriprimalja, nerijetko s pogubnim učincima za dijete i roditelju. Dakle, školovanih babica uopće nema, a liječnici – uz to što ih je vrlo malo – uglavnom nemaju dovoljno znanja ni umijeća u vođenju porođaja. Jedan od, primjerice, uobičajenih i posve kontraproduktivnih običaja bio je opijanje žena-roditelja prije porođaja kako bi ih se, po uvriježenom narodnom shvaćanju, tobože okrijepilo za lakše podnošenje porođajnih bolova.

Poznati francuski liječnik i prirodoslovac Baltazar Hacquet koji je koncem 18. stoljeća nekoliko puta obišao naše krajeve, a kao porodničar osobito se zanimao za život žene i uvjete pod kojima one rađaju, negativno

(N. 3.)

*STABILIMENTO della scuola teorico-pratico di
ostetricia in Zara.*

Sua Maestà I. R. A. si è degnata di accordare, con clementissima risoluzione del 31 ottobre anno passato, comunicata al governo con decreto dell'eccelsa cesareo regia aulica commissione degli studi di data 30 novembre anno passato n. 7624-725, che sia fissata una stabile scuola teorico pratica di ostetricia in Zara col posto d'un professore, a cui è annesso l'annuo appuntamento di fiorini 600.

*Circolare del Governo 9 gennajo
1821 n. 264.*

Slika 1. Potvrda o osnivanju Primaljske škole u Zadru, 31. listopada.1820.

Figure 1 Charter of the Midwifery School in Zadar of 31 October 1820

se izrazio o odnosu najbliže okoline spram roditelja, a za nadriprimalje drži da prednjače u predrasudama i praznovjerju [6].

“Žene stare prljave, sasvim prilične Makbetovim vješticama, pohagaju ne samo roditelje, već i ostale bolesnike. Što je više gadno ono što ta stara baba nareguje, to više onaj od Boga zapušteni narod njoj vjeruje.” Tako o prilikama i praznovjerju na našem selu piše *dr. Nikola Lalić* 1903. u svom članku *O važnosti primalje* [7].

U svom dopisu vlastima dr. Mosestig predlaže smještaj primaljske škole u tadašnju zadarsku civilnu bolnicu. U tu bi se svrhu osigurao odjel s 12 kreveta za roditelje, a siromašnim učenicama davala bi se potpora od 100 fiorina godišnje. Država i općine stipendirale bi svoje učenice, a ove bi se, nakon uspješno položenih ispita, vraćale u kraj iz kojega su potekle. Profesorova godišnja plaća iznosila bi 600 fiorina, te bi ukupno novootvorena babička škola državu stajala godišnje 1500 fiorina.

Konačno je odluku o osnivanju primaljske škole u Zadru – ne baš previše ažurno – potpisao 31. listopada 1820. austrijski car Franjo I. (slika 1.). U dopisu pokrajinskoj vladi u Zadru naređuje se da se 17. ožujka 1821. u Zadru održi natječaj za katedru profesora primaljstva – s tim da se privremeno za voditelja katedre postavlja dr. Giuseppe Dell’Oro, poznati profesor kirurgije, anatomije i primaljstva na bivšoj Medicinsko-kirurškoj školi u Zadru, koja je djelovala za kratkotrajne francuske uprave u Dalmaciji. Propisano je da liječnici koji se budu natjecali za mjesto profesora na katedri moraju dobro vladati talijanskim i hrvatskim (ilirskim) jezikom, jer će se tečaj održavati na oba jezika. Tečaj bi trajao 8 mjeseci (dva semestra), a državnih stipendistica bilo bi 12, po 3 iz svakog kotara (Zadar, Split, Dubrovnik, Kotor). Nakon svršetka školovanja državne stipendistice bile bi dužne raditi u mjestima u koja ih uputi dalmatinska vlada, općinske bi se vraćale u svoju općinu, a privatne, dakle one školovane o vlastitu trošku, mogle bi prema osobnom nahodjenju birati mjesto u kojem će raditi. Stipendistice su morale biti zdrave, snažne, izdržljive žene, a starosna im dob nije smjela prelaziti 40 godina.

SMJEŠTAJ POLAZNICA I PRAVILA RADA U ŠKOLI

Prvi predavač primaljstva u novootvorenoj školi bio je spomenuti dr. Giuseppe Dell’Oro kojega je još 1807. generalni providur Dalmacije Vincenzo Dandolo imenovao profesorom anatomije i kirurgije na značnim zadarskom liceju, a poslije 1810. kada je licej bio pretvoren u tzv. Centralnu medicinsku školu (u rangu fakulteta), predavao je i primaljstvo.

Već se tada se istaknuo kao izvrstan predavač i stručnjak. Na Primaljskoj školi predavao je od 1821. do 1827. godine.

U Školi se nisu predavali općeobrazovni predmeti, već samo struka. Protomedik Dalmacije, odnosno pokrajinski zdravstveni izvjestitelj, po službenoj dužnosti bio je ujedno i ravnateljem škole.

Polaznice škole bile su smještene u nekoliko prostorija stare civilne bolnice i tijekom obuke podijeljene su u dvije grupe: teoretsku i praktičnu. Prve su slušale teoriju, druge su nakon položenog ispita iz teorije obavljale praktičnu obuku u rodilištu. Bilo im je dopušteno kretati se i zadržavati isključivo u rodilištu, te su uvijek morale biti na dispoziciji roditeljama i babinjačama. Bile su zadužene i za red, čistoću i posluživanje. Kućni red strogo je zabranjivao pristup u prostorije rodilišta nepozvanim i nestručnim osobama. Poduka je trajala jedan sat dnevno pet dana u tjednu. Nakon uspješno obavljene prakse, pitomice škole dobivale su diplomu na pergamentu velikog formata.

Godine 1825. vlada izdaje naredbu po kojoj se pri krštenju novorođenčeta u matičnu knjigu rođenih obvezatno mora upisati i ime babice koja je pomagala pri porođaju. Bio je to, zacijelo, jedan od djelotvornijih načina da se malo po malo istisne rad neškolovanih starijih primalja i nadripimalja.

Nakon dr. Mosetiga, za novog protomedika Dalmacije postavljen je dr. Josip Drčić. Rođen je u Zagrebu, studij medicine završio je u Beču 1820. godine. Samo šest godina po završetku studija promaknut je na visoku i odgovornu funkciju protomedika Dalmacije, a nakon pet godina na još višu: izabran je za mletačkog protomedika. Kao ravnatelj Primaljske škole sastavio je *Privremenu uredbu za Primaljsku školu u Zadru* koju je gotovo u cijelosti potvrdila Carska i kraljevska Dvorska komisija za nastavu 1833., te predložio i napisao službenu zakletvu koju je polagao svaki novoimenovani profesor primaljstva na istoj školi.

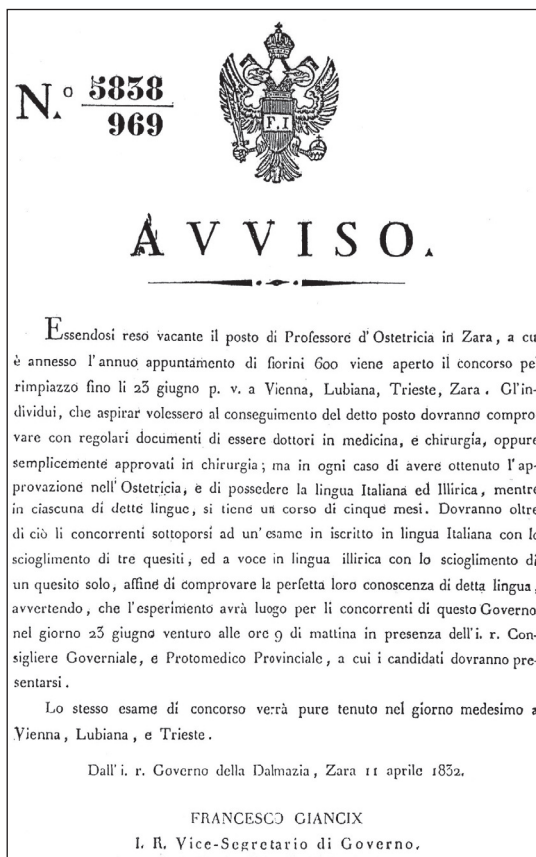
Uredbom su se predviđala brojna pravila kojih bi se škola u svom radu morala pridržavati. Zanimljivo je navesti ona koja su se odnosila na pitomice škole. Pravila su nalagala da su se na školovanje mogle primati i udane i neudane ženske osobe, bilo na vlastiti ili na državni trošak. Morale su znati dobro čitati i pisati, biti solidnog ponašanja, te su pri dolasku na školovanje morale biti uspješno vakcinirane. One koje bi se školovale na državni trošak, morale su obećati da će bar tri godine raditi u mjestu koje im odredi država. Poduka iz teorije trajala je jedan, a iz prakse dva semestra. Teorija se učila i uključivala je i vježbe na fantomima koji su naprav-

ljeni u Italiji od jelenje kože, ali isto tako i na mrtvim ženama i mrtvoj djeci. Praksa se održavala u sobama porodilja. Nijedna pitomica nije mogla pristupiti polaganju praktičnog ispita prije nego što uredno ne položi teoretski semestralni ispit. Kliničko predavanje traje jedan sat i održava se tijekom jutra uz krevet roditelje. U slučaju težeg porođaja potrebno je na jasan i dostupan način ponoviti svu teoriju vezanu s primjerima takva porođaja. Ispiti se održavaju na koncu svakog semestra, i ako ih je uspješno položila, pitomica se nakon dva mjeseca može podvrgnuti završnom ispitu (tzv. rigorozu). Ispitivanje obavlja profesor u prisutnosti ravnatelja, ali pravo ispitivanja ima i kotarski liječnik. Pitanja se formuliraju tako da učenica može pokazati svoje puno znanje o predmetu, a odgovori se vrednuju ocjenama: vrlo dobar, dobar, dovoljan i slab. Prije nego što pristupi završnom ispitu, učenica pred ostalim pitomicama-kandidatkinjama mora pokazati svoje znanje i sposobnost na fantomu i mrtvoj ženi. Ako tu ne zadovolji, ne može pristupiti "rigorozu". Ispitivanje obuhvaća cijelo teoretsko i praktično znanje iz primaljstva. Ako bi jedan od ispitivača kandidatkinju ocijenio negativno, ona se ponovno upućivala na polaganje. Ako sva tri ispitivača znanje učenice ocjene negativno, ona bi automatski gubila pravo na daljnje školovanje. Diploma ispisana na pergamentu nosi pečat Zavoda i punovrijedan je dokument na teritoriju cijele države. Pri primanju diplome polaže se zakletva.

Profesora Dell'Orta 1828. zamjenjuje mladi dubrovački liječnik Marko Hajtilović koji je profesorom izabran na prvom javno objavljenom natječaju. M. Hajtilović predaje primaljstvo do konca 1831. kada ga privremeno mijenja općinski i kotarski kirurg dr. Josip Bernt.

S kadrom koji se školovao bilo je nemalih problema. Iako su kotarski poglavari na tečaj primaljstva nastojali upućivati najinteligentnije i najsposobnije djevojke iz svojih sredina – buduće primalje bile su gotovo bez ikakve naobrazbe i uglavnom nepismene. Stoga bi brzo zaboravljale naučeno, a talijanski koji je bio uredovni jezik u to vrijeme nisu poznavale. Dakako da se zbog toga predavalo i ispitivalo samo na hrvatskom jeziku. Godine 1834. Carska i kraljevska Dvorska komisija za nastavu postavlja uvjet da se na tečaj mogu primati samo pismene djevojke. No to će još za dugo vremena – do početka dvadesetoga stoljeća – ostati čistom utopijom.

Usprkos svemu, napredak je bio zamjetan. Tako su godine 1836. samo u Zadru i njegovoj bližoj okolici radile već 34 primalje. Ostao je i dalje problem seoskih sredina pa je dalmatinska vlada u natječajnim oglasima nudila i posebnu potporu od 30–40 fiorina godišnje za učenice sa sela.

Slika 2. Natječaj za upražnjeno mjesto profesora Primaljske škole u Zadru, godine 1832.

Figure 2 Teacher vacancy advertisement at the Midwifery School of Zadar in 1832

Budući da ni to nije osobito pomoglo, tadašnji protomedik dr. Franjo Weber obavijestio je kotarska poglavarstva da na školovanje šalju isključivo učenice iz onih mjesta u kojima nema izučenih primalja [8].

MR. ANTE KUZMANIĆ I DR. DOMENIK MARCOCCHIA

Na novi natječaj za profesora škole (slika 2.), raspisan u travnju 1832., prijavilo se pet kandidata, među kojima se najviše istaknuo mr. Ante Kuzmanić. Pismeni ispit polagao je na talijanskom, usmeni na hrvatskom jeziku i premda je pokazao izvanredno znanje i položio s ocjenom "prima con eminenza" (slika 3.), profesorom katedre teoretskog i praktičnog pri-

superfinità, e confusione d'idee) Vi si scorge l'erronea idea, qualmente: due soli movimenti violenti del feto nascono potesse la rottura dell'utero, e che della rottura nasca nei primi mesi della gravidanza. Esposti in egual guisa superficiali, e senza criterio i sintomi e le cause del mal di ventre, che passa ad esporre gli ajuti da prestarsi, lo che viene da sepo lui esposto con consimili difetti, dove in comparsa delle idee poco ben ordinate si scorge l'aperto: che nella perfetta lacerazione dell'utero convenga fare l'operazione cesarea, confondendo in tale guisa questa operazione colla gastrotonomia. Valtate tutto il qui esposto, opinia il sottoscritto compiere al Picot anche in riguardo di questo quesito la classe II^{da} seconda.

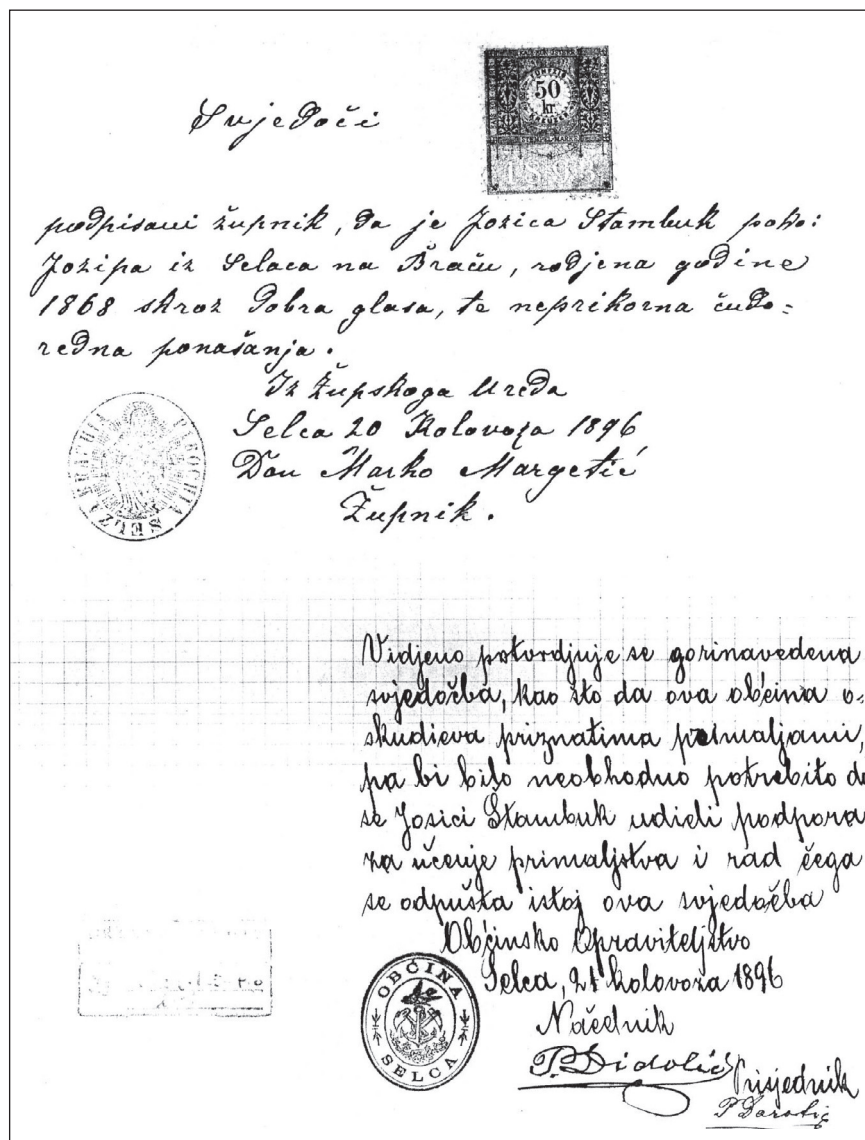
Quesito III°. Esaminando lo scioglimento offerto dal Picot riguardo a questo quesito, si scorgono le indicazioni sufficientemente esposte, meno la prima, giacché la vita del feto costituisce una condizione sine qua non, ed in difetto della quale non conviene giammai intraprendere l'operazione, circostanza di cui il candidato avrebbe dovuto far menzione; né si accenna la possibilità del parto anche dopo la morte della genitrice, qualora tutto è ben disposto per effettuarlo. Niuna parola egli fa delle difformità delle ossa, delle escrescenze ed ostacoli organici, e meccanici nelle parti tenere dell'utero o della vagina, nonché dell'ernia dell'utero prolapsa. Parlando alla descrizione dell'operazione, nulla parla dei preparativi, e nell'enumerazione degli istrumenti occorrenti egli incorre nell'errore, che vi si abbisogna due bisturi convessi. L'impiego degli assistenti oltre di ciò è mal disposto, il taglio addominale anal descritto, sicché dopo l'incisione dell'utero egli si affrettava a cavare il feto, senza aver prima incise le membrane in cui questi è contenuto. Finalmente egli suggerisce la cucitura cruciata degli intestini, comprendendovi persino i muscoli, ed il peritoneo. Librato quanto si viene ad esporre, il Picot anche in riguardo a questo quesito non si promerito se non se la classe II^{da} seconda. Lo stile ed scrittura sono fracchi, inordinati, alogici, il linguaggio e la sintassi, nonché l'ortografia pieni di errori, l'ordine logico nullo, la confusione d'idee per mancanza di genuini principi, molta.

4. Antonio Cusmanich.

Quesito I^o. Il Cusmanich ha colpito bene a sufficienza l'oggetto, ed ha esposto in buon ordine, e con bastante chiarezza se la parte anatomica, quanto fisiologica del quesito. Incorre però egli spesso a poco nelle medesime mancanze, le quali sono esposte nella censura del presente quesito relativamente al Berni. Particolarmente egli fa desiderare maggiori lumi in riguardo alla cortezza del funicolo ombelicale, non precisando come ed in quale epoca veramente tale di lui difetto possa riuscire micidiale pel feto. Troppo decisamente egli fissa la sede delle acque dell'uovo fra l'amnios, ed il corione. Nulladimeno egli ha dimostrato di conoscere bene l'argomento, e di avere più teste delle cognizioni teoriche, che pratiche. Per tutto ciò il sottoscritto lo reputa meritevole della classe I^{ma} prima.

Slika 3. Recenzija i mišljenje protomedika Dalmacije dr. Webera o uspjehu natjecatelja mr. Ante Kuzmanića

Figure 3 Review and opinion of Dr Weber, the surgeon general of Dalmatia of the applicant Ante Kuzmanić

Slika 4. Svjedodžba o dobrom ponašanju, potvrđena od mjesnog župnika i općinskog upraviteljstva

Figure 4 Certificate of good behaviour verified by the local parish and municipality

maljstva imenovan je tek početkom 1834. godine [9]. Kuzmanić, koji je rođen 1807. u Splitu, studirao je medicinske nauke u Beču, ali ih nije dovršio, već se sa stečenom diplomom “magistra primaljstva i vidarstva” vratio u Dalmaciju. S nepunih 27 godina, dakle, postaje profesorom na Primaljskoj školi i taj će posao obavljati čitava dva desetljeća. No Kuzmanić je, osim toga, i prosvjetitelj, jedna od stožernih ličnosti hrvatskoga narodnog preporoda, publicist, pokretač i urednik nekoliko književno-poučnih, političkih i stručnih listova, u prvom redu njegova publicističkog prvijenca *Zore Dalmatinske* čiji prvi broj izlazi 1844. godine. Kao čovjek gotovo sveznadarskog duha i usmjerenja, trsio se da svoj profesionalni posao obavlja na visokoj stručnoj razini, ali isto tako da realizira i svoje preporodne ideje, tvrdokorno nastojeći da se hrvatski jezik prihvati u njegovoj najčišćoj tradicionalnoj varijanti – tzv. štokavskoj ikavici [10].

Kuzmanić se trsio da što više podigne razinu učenja i svladavanja obvezatnog teoretskog i praktičnoga gradiva pitomica škole, ali se i sam tužio da su polaznice škole većinom nepismene i bez elementarnog znanja. Tih godina, međutim, i broj je porođaja u rodilištu vrlo malen i rijetko prebacuje brojku od 50. U oskudici udžbenika za primalje, Kuzmanić se u poznijim godinama prihvatio pisanja priručnika – bio je to, nakon Lalangueova, drugi priručnik za babice na hrvatskom jeziku – i, što je osobito značajno, opskrbio ga je malim rječnikom medicinskog nazivlja i narodnih riječi. Svoju knjigu Kuzmanić posvećuje tadašnjem c. k. namjesničkom vijećniku, pokrajinskom izvjestitelju i ravnatelju Primaljske škole dr. Mihovilu Milkoviću, a gotovo cijeli predgovor autora odnosi se na njegov trud u traganju za adekvatnim stručnim izrazima na hrvatskom jeziku [11]. Sam priručnik nije bio na visini onodobnih znanstvenih spoznaja jer Kuzmanić zbog opsežne preporodne djelatnosti nije stizao pratiti nova dostignuća na profesionalnom polju, ali je njegov *Mali ričnik likarskog nazivlja i narodnih ričih* važan miljokaz hrvatske medicinske leksikografije [12].

Jedan od problema bio je i ponašanje pitomica škole. Iako su one mahom dolazile iz strogo patrijarhalnih sredina, nisu se sve ponašale u skladu s onodobnim moralnim načelima. Bilo je među njima i onih koje su kršile pravila ćudoređa ili su pak napuštale učilište (bježale iz njega kako stoji u arhivskim spisima) zbog zaruka ili udaje. Oko nemoralnog ponašanja jedne neudane primalje u Rabu 1857., digla se velika prašina i pojavila se dvojba o daljnjem primanju neudanih babica na učilište. Odlučeno je ipak da se ubuduće u školu primaju i neudane pitomice, ali ne mlađe od 25 godina. Smatralo se da je to životna dob kada djevojke postaju zrelije i

moгу obuzdati svoje porive te neće tako lako kompromitirati svoj društveni položaj. Sve su one, dakako, pri podnošenju molbe za upis u školu, morale podnijeti i “svjedodžbu dobrog ponašanja izdanu od dotičnog župnika i potvrđenu od općinskog Upraviteljstva” (slika 4.) [13].

Nakon Kuzmanićeve odlaska s učilišta 1854., kratko vrijeme katedru je preuzeo suplent *dr. Franjo Danilo*. Na službeno raspisani natječaj za stalnog profesora učilišta prijavilo se čak devet kandidata s potrebnim kvalifikacijama. Prema novim propozicijama, oni više nisu morali polagati ispit, već se nadležnim vlastima u Beču predlagao najsposobniji među njima. Izbor je pao na *dr. Domenika Marcocchiju* pl. *Marcaini*, rođenog Splitsanina. *Dr. Marcocchia* je započeo s radom u školi početkom 1855. godine. Diplomirao je u Padovi, a u Beču je studirao kirurgiju i primaljstvo te – što je za onodobne prilike bilo iznimno važno – pohađao tečaj iz epidemiologije. U to se vrijeme jednosatna dnevna nastava pokazala nedovoljnom pa je uveden dodatni sat. Otada se nastava održavala jedan sat ujutro i jedan sat poslije podne.

Iako su se trebala održavati dvojezično (talijanski – hrvatski), predavanja su se, kao što je već rečeno, gotovo isključivo održavala na ilirskom (hrvatskom) jeziku, a od 1862. i diplome i školska uvjerenja izdavala su se na materinskom jeziku (slika 5.).

Budući da je *dr. Marcocchia* proširio nastavno gradivo uvodeći namjesto jednog dva sata predavanja, što znači da je i rodilište obilazio dva puta na dan, vrlo uspješno educirajući djevojke koje su dolazile u školu i iz najzabitijih sela, novi protomedik *dr. Niko Pinelli* predlaže Dalmatinskom namjesništvu da se njegovi izvrsni rezultati u vođenju škole posebno honoriraju. Prijedlog je prihvaćen i Vladarskom odlukom početkom 1863. odobrava se *dr. Marcocchiju* na redovitu plaću još 100 fiorina godišnje.

Dr. Marcocchia izvješćuje da je od 1855. do 1867. godine školu uspješno završilo 155 učenica, od čega 112 na državni, a 43 na vlastiti trošak. Iz drugih pokrajina bilo je 36 polaznica škole. U školi, međutim, nije mogao pronaći službenih podataka koliko je učenica steklo zvanje diplomirane primalje od početka rada škole do 1855. godine. Međutim, *Glasnik Dalmatinski* br. 74 u jednom članku o Primaljskoj školi navodi da je od 1821. do 1863. prosječno na školi diplomiralo 12 učenica godišnje, što znači da je u tom vremenskom rasponu pokrajina dobila 504 školovane primalje. Sve su pitomice polagale semestralne ispite ili tzv. javna iskušenja i završni ispit, tzv. rigoroz. Tako je pokrajina Dalmacija u nešto više od četrdeset godina od jedne jedine babice koju je imala prije početka

Broj 13

ŠKOLSKA SVJEDOČBA

KRALJEVINA DALMACIJA.

C. K. PRIMALJSKO UČILIŠTE U ZADRU.

Podpisani svjedoče da je *Žutić Matija* kći p. *Stine*
Kneža iz *Imoskog* u *Dalmaciji* učenica
I semestra učionske godine 18⁹¹/₉₂ pohađala *postojano* predavanja o *primaljstvu* u
ovomu Zavodu, i da je na polugodišnjome ispitu zaslužila ocjenu: *povoljno*.
Ponašanje njezino bilo je *pohvalno*.

ZADAR, dne *29 Ožujka* 1892

Ravnatelj

Novi

C. K. Profesor

Prof. Novak

Red Ocjena

za pohađanje

1. postojano
2. povoljno
3. dostatno
4. nepostojano
5. nedostatno

za uspjeh

1. odlično
2. pohvalno
3. povoljno
4. dostatno
5. nedostatno
6. posve nedostatno

za ponašanje

1. pohvalno
2. povoljno
3. pristojno
4. malo pristojno
5. nepristojno

Slika 5. Primjerak jedne polugodišnje svjedodžbe iz godine 1892.

Figure 5 A semestral report from 1892

otvaranja Babičke škole u Zadru, dobila velik broj izučениh primalja koje su radile po cijeloj pokrajini. Golem napredak u manje od pola stoljeća! Od početka 1872. povećana je i plaća profesoru katedre na 900 fiorina godišnje. No ni to nije bila osobito visoka plaća jer su se primanja profesora Primaljske škole istom sada izjednačila s primanjima srednjoškolskih profesora!

Šezdesetih godina prošloga stoljeća Dalmacija je dobila vlastiti sabor sa svojim izvršnim tijelom, Zemaljskim odborom. Primaljska škola pod autonomnu vlast dolazi 1865., no profesora škole i dalje, na prijedlog pokrajinskih vlasti, imenuju nadležne vlasti u Beču, a osoblje predlaže, izabire i imenuje Pokrajinska vlada.

Zdravstvena služba u dalmatinskim općinama bila je regulirana Zakonom o uređenju zdravstvene službe u općinama, što ga je Dalmatinski sabor donio početkom 1874. godine. Po tom zakonu svaka općina koja je imala više od 6000 stanovnika, morala je imati najmanje jednu, a prema potrebi i više primalja. Plaća općinskih primalja nije smjela biti niža od 60 fiorina godišnje. Dužnost općinske primalje bila je besplatno pomaganje siromašnim ženama pri rađanju i skrb za vrijeme babinja [14].

Godine 1873. Dalmacija ima 442.796 stanovnika i 183 školovane aktivne primalje, što znači da je jedna primalja dolazila na oko 2400 stanovnika [15].

Od 1874. ukida se tradicionalna zakletva koju su mlade primalje polagale nakon završnog ispita, a namjesto nje polaže se nova, koja glasi:

“Ti ćeš obećati, da ćeš umjetnošću svojom, koju si naučila ženam nosećim, ili rađajućim i rodiljam, kod kojih budeš pozvana u pomoć, bile bogate ili uboge, dobrovoljno pomagati i da ćeš pri tome sve dužnosti vjerno i duševno ispuniti, koje su primalji po zakonih, po naredbah i po posebnom obstojećem naputku propisane.

Potpuno sam sve razumjela, što mi je sada bilo pročitano, a ja svečano obećajem da ću se toga držati”.

NOVI NAPUTCI I PRAVILA ZA RAD PRIMALJA

C. k. Namjesništvo u Zadru povremeno je, u skladu s novim znanstvenim spoznajama, izdavalo naputke primaljama poput onoga koji je tiskan 15. studenoga 1878., u kojem im se naređuje da za pranje ruku i dezinfekciju instrumenata i predmeta kojima se služe u radu moraju upotrebljavati otopinu karbolne kiseline koju je kao izvrsno antiseptičko

sredstvo samo nekoliko godina prije preporučio francuski kemičar F. J. Lemaire, a praktično upotrijebio znameniti engleski kirurg J. Lister, što (uz prije spomenutu obvezatnu vakcinaciju) dovoljno govori o brzini kojom su se napredne medicinske spoznaje presađivale i primjenjivale u Dalmaciji [16].

Naredbom Ministarstva unutarnjih poslova izdan je 4. lipnja 1881. Naputak za primalje s Dodatkom.

U Naputku se regulira statusno pitanje i djelatnost primalja koje obavljaju praksu u zemljama Austrije. U člancima Naputka određuju se njihove dužnosti u poslu i obveze prema stručnim i nadležnim tijelima. Naputak sadrži ukupno 21 članak. To je ujedno i kodeks primaljina sveukupnog ponašanja u sredini u kojoj djeluje i živi. U Dodatku, koji je opsežniji od Naputka, daju se u 10 članaka pitanja objašnjenja pojedinih točaka Naputka. Sadržaj Dodatka podijeljen je u tri poglavlja:

- a) pravila kojih se primalja mora držati kako bi izbjegla prijenos zaraznih bolesti, osobito puerperalne groznice
- b) o tome kada pozvati liječnika i
- c) o vođenju dnevnika i tablicama rođenja [17].

Naputak s Dodatkom bjelodani je dokaz koliko je važna bila osjetljiva djelatnost primalje i koliko joj je pozornost davalo društvo. Sa sociološkog motrišta moglo bi se reći da je ženi u ulozi primalje dano prikladno značenje, što je bio i stanoviti pomak u emancipaciji žene.

NOVE PROSTORIJE ŠKOLE I DR. VINKO ZANELLA

Temeljem zaključka Dalmatinskog sabora od 15. srpnja 1880. [18], dotrajala stara civilna bolnica zamijenjena je 1887. novom, pokrajinskom, koja je imala i posebnu zgradu za roditelje, nahočad i Primaljsku školu. Bio je to velik događaj za Zadar i velik korak naprijed ne samo na zdravstvenom, nego i na socijalnom planu. Rodilište je imalo 12 kreveta i zvalo se "maternica". Broj učenica se i dalje kretao od 9 do 12, a većina njih dobivala je stipendiju.

U to vrijeme profesor u školi bio je Višanin dr. Vinko Zanella. Medicinu je studirao u Padovi, Grazu i Beču. Doktorirao je u Grazu, a budući da su liječnici u ono vrijeme dobivali diplomu za svaku granu medicine iz koje bi položili specijalistički ispit, dr. Zanella je bio "doctor medicinae, chirurgiae, magister obstetriciae et magister in arti oculari". Bio je vrlo cijenjen i

omiljen kao liječnik i humanist, a nekoliko je godina obnašao i funkciju ravnatelja zadarske bolnice (1892.–1898.). Profesor na Primaljskoj školi bio je sve do smrti 1902. i za to je vrijeme odgojio generacije babica koje su dosegnule zavidnu stručnu i etičku razinu. Rodilište je za njegova vremena moderno uređeno i vođeno na visokoj stručnoj i sanitarno-higijenskoj razini. Primalja rađaonice istodobno je dodijeljena i primaljskom učilištu. Ona je bila dužna prisustvovati svakom porođaju i po napatku profesora praktično obučavati u primaljskim predmetima sve učenice. Dužnost joj je bila paziti na red i čistoću, kao i na održavanje i čuvanje instrumenata i pomagala kojima se služilo u primaljskom poslu i u nastavi. Kuzmanićev priručnik za primalje, koji je već u trenutku tiskanja bio zastario, zamijenio je Zanella modernije pisanim Lobmayerovim udžbenikom, a uveo je i obnavljanje i provjere znanja za primalje koje su već radile, kako bi stalno bile u dosluhu s modernim dostignućima porodništva.

Ravnatelj škole u to doba bio je dugogodišnji zadarski liječnik i pokrajinski zdravstveni izvjestitelj dr. Augustin Ivanić.

BROJ DIPLOMIRANIH PRIMALJA, RASPOREĐENOST I PLAĆA NA KONCU XIX. I POČETKU XX. STOLJEĆA U DALMACIJI

Godine 1894. u pokrajini je bila ukupno 251 primalja. Od toga, 85 ih radi u javnim službama, a 166 djeluje privatno. Te je godine u Dalmaciji rođeno ukupno 22.181 živorođeno dijete i 192 mrtvorodena djeteta. No vrlo mali broj roditelja porodio se te godine u bolničkim rodilištima, svega 146. Ne postoje, međutim, podaci koliki je broj od ukupnih porođaja obavljen uz asistenciju školovanih primalja.

Godine 1902. od 86 dalmatinskih općina, 17 ih nije imalo primalju, dok ih je 69 imalo jednu ili više primalja.

Početak dvadesetog stoljeća, točnije godine 1905., stanovništvo Dalmacije povećalo se na 593.784 stanovnika, a diplomiranih babica te je godine bilo 229, otprilike jedna na 2600 stanovnika. Taj se broj u to doba negdje ustalio jer je broj novopridošlih pitomica primaljskog učilišta bio sukladan broju primalja koje bi ili umrle ili bi zbog bilo kojih razloga napuštale profesiju. Od navedenih 229 primalja, 99 ih je radilo u općinskoj zdravstvenoj službi, 5 u rodilištima i nahodištima, a ostalih 125 radilo je privatno ili je bilo nezaposleno. One, međutim, nisu bile ravnomjerno raspoređene po dalmatinskim općinama. Tako su, primjerice, u sinjskom kraju na 52.516 stanovnika dolazile svega 3 primalje (jedna na više od 17.500 stanovnika), a u supetarskom na 24.408 stanovnika bila je čak 31

primalja (jedna na svega 787 stanovnika). I pored velikog broja primalja, čak 30 općina u Dalmaciji nije imalo općinske primalje. Sve rađaonice u Dalmaciji bile su smještene uz pokrajinske bolnice (Zadar, Split, Šibenik, Dubrovnik), ali tek je mali broj žena rađao u bolnici. Podaci pokazuju da je npr. 1891. godine samo 105 žena rodilo u dalmatinskim bolnicama, od toga ipak najviše u Zadru [14]. Stoga nije čudno što je postotak žena koje su rađale uz pomoć školovanih babica bio razmjerno malen i iznosio jedva 30% [19]. Plaće primalja nisu bile unificirane, ovisile su o ugovoru koje su diplomirane primalje sklapale s općinama u vezi s opsegom poslova, kao i o financijskim mogućnostima općina. Plaće su uglavnom bile sukladne broju porođaja koje bi obavile godišnje, pa je možda zanimljivo pripomenuti kako su primalje u malim mjestima Sutivanu i Splitskoj na Braču za svoj rad godišnje dobivale 36 kruna, dok je primjerice izučenim primaljama u Kninu i Vrlici plaća iznosila čak 480, odnosno 432 kruna godišnje. Jedino su primalje zaposlene u pokrajinskim bolnicama imale veću plaću; tako je primalja u zadarskoj bolnici primala 720 kruna godišnje, a primalje u šibenskoj pokrajinskoj bolnici i u šibenskoj bolnici za duševne bolesti 600 kruna godišnje (14).

DR. NIKOLA LALLICH I DR. ANTE STERMICH

Dr. Zanellu zamijenio je za kratko vrijeme liječnik asistent Filip Colombani, a zatim je kao stalni profesor primljen dr. Nikola barun Lallich, vrstan kirurg šibenske bolnice. Kao profesor primaljstva na zadarskoj Primaljskoj školi radio je od 1903. do 1910. godine. U zadarskom razdoblju svoga rada ostvario se i kao zdravstveni publicist tiskajući, uglavnom u zadarskoj *Smotri Dalmatinskoj*, zdravstveno-prosvjetne članke [20]. Prvi u nizu tih zdravstveno-edukativnih napisa odnosio se upravo na važnost primalje i njezina rada. Napisan je kao uvodni govor učenicama babičkog učilišta u Zadru. To je instruktivan članak koji s jedne strane govori o pogubnim posljedicama praznovjerja i nadriprimaljske prakse, poglavito u dalmatinskim selima, a s druge, o potrebnim sposobnostima, požrtvovnosti, odricanjima i etičkoj dimenziji kojoj mora udovoljavati mlada žena koja se odlučila za primaljski poziv [7]. U tom opsežnome članku djelomice je oslikana i tadašnja nimalo vesela socijalna zbilja u nas, a ne može mu se zaniijekati ni stanovita književna vrijednost. U tekstu, između ostalog, piše: "...Valjana i vješta primalja može mnogo koristiti, te više obitelji od nesreće sačuvati, i tako sebi steći puno zasluga za čovječanstvo, te ljubav i poštovanje svojih sugrađana. Vješta primalja, gdje nema ili nije moguće imati liječnika, može višekrat spasiti život materi i djetetu, koje još nije

rođeno! Ona može slabo i nedoneseno dijete s duševnom i pametnom njegovom pretvoriti u čovjeka! Ona može sačuvati noseću ženu, roditelju, babinjaču i novorođenče od nebrojenih nepravilnosti! Ona, kao žena, razumije bolje od liječnika neke malenkosti, koje se više puta sreću u braku. Ona poznaje bolje od liječnika ženinu dužnost kao majka, kao domaćica. Kao drugarica muža i kao odgojiteljica svoje djece. Valjana primalja je jedna od najsretnijih žena na svijetu, jer ona može mnoge suze utrti. Valjana babica, kad stupa u kuću, gdje je trebaju, iščekuje se sa nestrpljenjem, prima se sa oduševljenjem i poštovanjem i opravla se iz kuće blagoslivljanjem. Na polju osjećaja, nijedno drugo zvanje ne daje uzvišenijeg uživanja, ponosnije pobjede i dubljeg zadovoljstva od racionalnog primaljstva ...”

“ ...5. Čestita primalja mora biti pobožna, poštena i zdušna, blaga srca i strpljiva, uljudna i milosrdna, ćudoredna i trijezna, čedna i šutljiva (neka umije mučati); prama liječniku poslušna i smjerna; napram siromahu i bogatašu jednaka; napokon mora uvijek biti čista, češće se kupati, a osobito da su joj ruke, haljine i primaljsko oruđe vazda čiste”.

“ ... Ženska koja misli učiti primaljstvo, valja da sebi stavi ova pitanja:

- a) Ljubiš li ljudsku prirodu tako, da se ne bojiš od smrada lešina, od izjave bola i ne gadiš se od rana, čireva svake vrsti i gada?
- b) Nije ti teško da nikada nemaš ni časa sigurne slobode; ne groziš se od neblagodarnosti ljudske; ne gadiš se na bezobrazluk nezalica; ne bojiš se od pomisli, da odgovornost za tuđe bolove naprtiš na svoja leđa?
- c) Nije ti teško, što te zovu samo onda, kad te trebaju, i što te usljed odvratnosti koju tvoje zvanje pobuđuje kod većine, odmah zatim zaborave?

Ako na prvo pitanje možeš da odgovoriš pouzdano “da”, a na ostalo pouzdano “ne”, onda dobro priberi tvoju odvažnost i uči primaljstvo. Pamti samo da kad dobiješ napokon mnogo željeni diplom i misliš da si postigla Bog zna što, tek se onda pojavljuju visoke i opasne hridi, koje prijete tvojoj lađici sa sviju strana. Možda ćeš dobiti odmah tvoj kruh, ali tvrd i gorak na selu! Ondje su supruga načelnika i supruge općinskih prisjednika i vijećnika tvoje gospodarice i tiranke. Ondje najprostiji težak ima pravo, da te po najstudenijoj zimnoj noći dignu iz toplog kreveta; ili da te usljed najveće ljetne pripeke goni preko pustoga polja. Ondje tvoj dugi, neprekidan rad danju i važna iznenađenja noću počimlju s prvim janua-

rom, a prestaju uoči nove godine! Pa kad si svršetkom godine sastavila kraj s krajem, zatvorila svoje račune bez dugova ... zahvali još Bogu!...”

“...Primalja mora napokon pamtiti, da joj je povjeren život matere i djeteta. Liječniku se obično predaje bolesno čeljade, da ga pokrpi. Babici se predaje zdrava, mlada žena i zdravo novorođenče, koje je uvijek najveća sreća jedne obitelji. Odgovornost babice je dakle prema onoj liječnika dvostruka. Neučena i bezdušna primalja može kriva biti da majka i dijete postradaju, te od puta upropastiti jednu obitelj!”

Godine 1908. izdao je Lallich i nov priručnik *Knjiga za primalje* koji je Zemaljski odbor preporučio svim općinama i primaljama. Bila je to već treća knjiga iz primaljstva koju je napisao domaći autor na hrvatskom jeziku.

U vrijeme kada je dr. Lallich preuzeo katedru, ravnateljem škole postao je dr. *Jakov Gjivanović*, zemaljski zdravstveni izvjestitelj i pisac dragocjene knjige *Zdravstveni izvještaj pokrajine Dalmacije za g. 1903.–1905.*

Dr. Lallicha naslijedio je na katedri dr. Ante vitez Stermich, bečki student i specijalist ginekologije i porodništva. U Zadru je 1911. objavio knjigu bečkog profesora ginekologije i porodništva dr. Ludwiga Piskačeka, nakon što ju je preveo na hrvatski: *Udžbenik za učenice primaljskog tečaja i priručna knjiga za primalje*. Stermich je bio Piskačekov učenik i radio je kao pomoćni liječnik na III. primaljskoj klinici i primaljskom učilištu u Beču. Terminologiju i jezik u udžbeniku obradili su i dotjerali dr. Božo Peričić i filolog Marcel Kušar. Bio je to već treći udžbenik za primalje publiciran u Zadru! Nastava je s dva sata dnevno produžena na tri, a poduka je bila znatno olakšana i učinkovitija budući da je sve više novopridošlih učenica bilo pismeno. Školu je tih godina pohađalo u prosjeku 8 do 15 primalja, od kojih bi za njih desetak bila osigurana potpora Zemaljskog odbora. Dr. Stermicha, koji je često bolovao, zamjenjivao je tadašnji ravnatelj zadarske bolnice dr. Ivo Marčelić, dok je ravnateljem škole bio dr. Dragutin Vipauc, onodobni nadzornik zdravlja i član Zemaljskoga zdravstvenog vijeća.

Točni podaci o broju školovanih primalja od početka rada učilišta nisu sačuvani, osim za razdoblje od 1891./92. do 1904./05. godine. U tome vremenskom rasponu diplomirale su 154 babice, što znači u prosjeku godišnje 11 pitomica [21]. Stoga nećemo puno pogriješiti kažemo li da je u prvih 97 godina neprekidna rada – sve do njezina privremenog zatvaranja 1918. – na Primaljskoj školi u Zadru zvanje diplomiranih primalja steklo oko 1100 polaznica.

ZATVARANJE ŠKOLE 1918. GODINE

Nakon talijanske okupacije Zadra koncem Prvoga svjetskog rata 1918., Primaljska škola je zatvorena. Time je kontinuitet rada ove značajne zdravstveno-prosvjetne ustanove, nakon gotovo stoljetnog djelovanja, prekinut. Poslije prekrajanja granica, Rapallskim ugovorom 1920., Zadar je odcijepljen od matice zemlje i nasilno pripojen Italiji. Talijani su, daka-ko, imali dovoljan broj izučenih primalja i primaljskih škola u Italiji da bi ostavili još i primaljsko učilište u Zadru i tako mu održali tradiciju [8]. Nastupio je neveseli tridesetogodišnji *intermezzo*, a škola je ponovno otvorena tek 1948. godine.

ZAKLJUČAK

Jedan od svijetlih datuma u zdravstvu Zadra je i osnivanje (1820.) i otvaranje Primaljske škole 1821. godine. Prije otvaranja primaljskog učilišta u Zadru, u cijeloj pokrajini Dalmaciji radila je samo jedna školovana primalja. Iznimno visok mortalitet roditelja i novorođenčadi koji je vladao u to vrijeme, znatno se mogao ublažiti zdravstvenom zaštitom materinstva, tj. stručno vođenim porođajima, nadzorom žena u babinjama te skrbi novorođenčadi i dojenčadi, što sve pripada u djelokrug izučenih primalja. Dr. Andrija Mosetig, tadašnji protomedik Dalmacije, uvidio je nužnost otvaranja škole za edukaciju primalja i prvi pokrenuo to pitanje kod vlasti u Beču. Od godine 1821. kada je Primaljska škola počela s radom, broj školovanih primalja u pokrajini rastao je iz godine u godinu. Već 1836. samo u Zadru i bližoj okolini rade 34 školovane babice; do 1863. Dalmacija ima ukupno 504 izučene primalje; 1873. u Dalmaciji postoje 183 školovane primalje, a 1894. je ukupno 251 diplomirana primalja. Škola je, prema slobodnoj procjeni, u prvom, neprekidnom razdoblju svoga djelovanja do 1918., stručno osposobila oko 1100 primalja. Profesori teoretskog i praktičnog primaljstva i protomedici Dalmacije kao ravnatelji i supervizori škole, pridonijeli su u poduci i odgoju generacija babica koje su kao izrazito deficitaran zdravstveni kadar polagano, iz godine u godinu, istiskivale iz prakse nestručne i praznovjerne nadriprimalje zauzimajući njihova mjesta.

Dolaskom talijanske vlasti 1918. Primaljska je škola u Zadru zatvorena za iduća tri desetljeća, da bi ponovno bila otvorena 1948. godine.

LITERATURA

1. Pintar I. Porodništvo. Medicinska enciklopedija, JLZ Zagreb, 1963; 8:122-6.
2. Grmek M. D. Uvod u medicinu. Beograd-Zagreb: Medicinska knjiga, 1971., str. 15
3. Zanella S. Oko zadarske Babičke škole. Spomenica prigodom stogodišnjice Babičke škole u Zadru. Zadar, 1951:32.
4. Novak G. Prošlost Dalmacije, I dio.. Zagreb: Hrvatski izdavački bibliografski zavod, 1944., str. 315-20.
5. Škarica M. Slovenec Andrija Mosetig in Babiška škola v Zadru. Zdravstveni vestnik, 1958; 12:462.
6. Glesinger L. Liječnici i čudotvorci. Iz starih medicinskih kronika. Zagreb: Zora, 1955., str. 212-3
7. Lalić N. O važnosti primalje. Smotra Dalmatinska 1903, br. 70 i 71.
8. Škarica M. Primaljska škola u Zadru. Historijski pregled. Spomenica prigodom stogodišnjice Babičke škole u Zadru. Zadar, 1951., str. 8-19.
9. Akerman R. Pismeni ispit Ante Kuzmanića na natječaju za mjesto profesora Primaljske škole u Zadru godine 1832. Spomenica prigodom stogodišnjice Babičke škole u Zadru. Zadar, 1951., str 63.
10. Jamnicki Dojmi M. Zdravstveno-prosvjetiteljska misija Ante Kuzmanića na stranicama Zore Dalmatinske. U: Zbornik radova sa znanstvenog skupa "150. obljetnice 'Zore Dalmatinske'". Zadar, 1995., str. 217-41.
11. Kuzmanić A. Šestdeset učenjah iz primaljstva za primalje. Zadar, 1875.
12. Dugački V. Uloga Ante Kuzmanića u stvaranju hrvatskog medicinskog nazivlja. U: Zbornik radova sa znanstvenog skupa "150. obljetnice 'Zore Dalmatinske'". Zadar, 1995., str. 243-47.
13. Objavitelj Dalmatinski 1902, br. 64.
14. Perić I. Organizacija zdravstvene službe i zdravstvene prilike u Dalmaciji potkraj 19. i početkom 20. stoljeća. U: Rasprave i građa za povijest znanosti, Zagreb, 1992; 7:194-5.
15. Škarica M. Zadarski liječnici. Radovi Instituta JAZU u Zadru. Zagreb, 1955; 2:157.
16. PAZd, Štampe, sv. 29, br. 50, 1878.
17. PAZd, Štampe, sv. 29, br. 94, 1881.
18. Stota obljetnica pokrajinske bolnice u Zadru 1887-1987, Zadar, 1987., str. 8.
19. Gjivanović J. Zdravstveni izvještaj Dalmacije za godine 1903, 1904 i 1905, Zadar, 1908., str. 12, 67, 68, 98, 99, 100.
20. Sirovica S. Šibenski liječnici dr Božo Peričić i dr Nikola Lalić. Šibenik, 1989., str. 107-9.
21. PAZd, Miscellanea, sv. 125, pozicija br. 1-14.

SAŽETAK

Zadarska Primaljska škola utemeljena je 1820., a s radom započinje 1821. godine. Zasluga za tako davno otvaranje, koje čak 56 godina prethodi zagrebačkome Zemaljskom primaljskom učilištu, pripada tadašnjem protomediku Dalmacije dr. Andriji Mosetigu. Prije otvaranja ove značajne zdravstveno-edukativne institucije, u cijeloj pokrajini Dalmaciji radila je samo jedna izučena primalja. Babice su se u zadarskoj Primaljskoj školi školovale po načelima Zdravstvenog normativa istaknutog zdravstvenog i socijalnog reformatora u Habsburškoj Monarhiji dr. Gerharda van Swietena. Škola je, prema slobodnoj procjeni, u prvom, neprekidnom razdoblju svoga djelovanja do 1918. stručno osposobila više od 1100 primalja, što je dokaz plodnog i ozbiljnog rada koji nije uvijek bio jednostavan, poglavito zbog nepismenosti pitomica i niskog stupnja njihove opće naobrazbe. U školi je teoriju i praksu primaljstva poučavala cijela plejada značajnih liječnika, a ravnatelji su joj po svojoj službenoj dužnosti uvijek bili protomedici Dalmacije ili pokrajinski zdravstveni izvjestitelji. Oni su izravno svojom stručnošću, supervizorstvom i pedagoškim marom održali ugled i nastavu škole na visokoj razini. Po dolasku talijanske osvajačke vlasti godine 1918., zadarska Primaljska škola bila je zatvorena čitavih trideset godina.

Ključne riječi: povijest medicine, XIX. i XX. stoljeće, Primaljska škola, profesori primaljstva, pitomice škole, udžbenici za primalje, Zadar